

JAROSLAV ŠIDAK

Eugen Kvaternik u historiografiji*

I

Još za života je Eugen Kvaternik sam položio prve temelje budućoj historiografiji o sebi. Osim dnevnika, koji je do 1880. odnosno 1907. bio nepriступaćan istraživanju, učinio je to osobito svojim »*Gorkim uspomename*«, koje je objavio u pravaškom listu »Hrvatska« na početku 1871.¹ Braneći se od napadaja narodnjačkog »Zatočnika« (1871, br. 4), u vezi s njegovom djelatnošću u inozemstvu, Kvaternik nije pomišljao na pisanje memoara nego je — kako kaže — »naumio izručiti javnosti samo nekoliko izveršenih već činah, zasecajućih u javno-društveni život njegov, da jih protustavi, i da njimi dokaže podpunu *lažljivost* nepriateljnih napadajah« (br. 4). Tom je prilikom dao vrijednih podataka naročito o svom boravku u Rusiji 1858. i u Torinu i Parizu 1864.

Međutim, *prvu* znanstvenu ocjenu njegovih shvaćanja dao je u povodu njegove anonimne francuske knjige iz 1859. ruski historičar Aleksandar Feodorovič Giljferding već godine 1860. u časopisu Ruskaja beseda pod naslovom: »Istoričeskoe pravo Horvatskoga naroda.«² Iako ga Kvaternikov stil, ponešto suhoparan i opterećen, kako kaže, »gromkim epitetima«, nije zadovoljio, ocijenio je knjigu kao novost u evropskoj literaturi i kao primjer za druge Slavene, osobito zbog prikaza hrvatskoga javnog prava. Ipak je osudio orijentaciju Kvaternikova djela prema Zapadu i njegov odnos prema Slovencima i Srbima u Bosni, odričući svaku opravdanost historijskom pravu Hrvata na Bosnu. Smatrao je da se rješenje može naći samo u ujedinjenju (sojuzul!) ravnopravnih jugoslavenskih naroda.

Prva biografija Kvaternikova, objavljena anonimno, potekla je od dra Jakova Radoševića³, a izašla je u »knjizi za godinu 1880.«, koju je pod naslovom »Hrvatska« napisala i izdala »hrvatska mladost stranke prava.«⁴

* Ovaj je tekst pročitan kao referat na znanstvenom skupu o »Eugenu Kvaterniku i rakovičkoj buni«, održanom 22. i 23. studenoga 1971. u Povijesnom muzeju Hrvatske u Zagrebu.

¹ Hrvatska I, 1871, br. 4—13, 22. I—26. III.

² Ocjena je preštampana u izdanju »Sobranie sočinenij A. Giljferdinga«, S.-Peterburg 1868, 153—165.

³ »Sjećam se vrlo dobro, da se kao autor brošure spominjao pokojni Dr Radošević, nekoć advokat u Velikoj Gorici i zastupnik Stranke Prava u hrvatskom saboru [...]« F. Šišić, Nekoliko novih podataka o Eugenu Kvaterniku, *Novosti*, Zagreb, 3. IV 1926, br. 93. — Ime dra Jakova Radoševića nalazi se i u popisu »pisaca« u almanahu odakle je njegov članak preštampan kao brošura.

⁴ »Životopis Eugena Kvaternika«, 207—240. — Na početku knjige nalazi se i poznati portret Kvaternika.

Radošević se, uz »Gorke uspomene«, poslužio Kvaternikovim dnevnikom⁵ i usmenim saopćenjima, vjerojatno, Kvaternikove udovice. Usprkos nekim netočnostima i prazninama — o najburnijem razdoblju Kvaternikova života od 1863. do 1865. ne donosi ništa — iznio je mnogo važnih podataka. Iako Rakovicu objašnjava Kvaternikovom »podpunom religioznom mističnošću«, ipak ne navodi vjersko pitanje među razlozima za njegovo napuštanje Rusije; ispravno opisuje njegov drugi odlazak u emigraciju 1863. kao bijeg, a ne kao izgon; daje vrijedna svjedočanstva o sukobu u Stranci prava pred Rakoviću, kada se Kvaternik »od najboljih svojih prijatelja [...] izolirao« i dr.⁶

Uskoro zatim je Franjo Rački, ocjenjujući 1881. neke tekstove Đure Deželića, odrekao Kvaterniku, kao Deželićevu »jedinom autoritetu in historicis«, svako znanstveno značenje. Pobijajući, kako kaže, »sgoljne fantazije Deželića i učitelja njegovog Kvaternika« o drevnoj Velikoj Hrvatskoj, on je na kraju zaključio, i danas opravdanim, riječima: »Ni zabašurivanje, ni uzveličavanje ne koristi, a mnogo manje falsificiranje historije.«⁷

Tek je gotovo dvadesetak godina kasnije M. Polić, na više mjesta svoje »Parlamentarne povjesti kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije«⁸, opširnije progovorio o Kvaternikovu saborskom i publicističkom radu, nastojeći da u svojoj ocjeni, u kojoj nije zazirao i od kritičkih napomena, bude objektivn.

Kvaternik je, prema Poliću, »najobširniji i najuztrajniji govornik« u Saboru 1861, koji »velikim, premda samo površnim poznavanjem svijeta i svjetskih prilika [...] nadkriljuje sve tadašnje govornike i čitavi sabor« (I, 41). Ipak, on »nezalazi dublje u narav samoga predmeta« o kojem govori, a pogotovu ne smatra potrebnim »da dokaže bar približno izvedivost svojih idejala«, pa njegov veliki govor, za razliku od ustavnog prijedloga, pobuđuje, kako Polić misli, »osbiljnu sumnju, da li je Kvaternik bio intelektualno dorasao zadaći, koju si bješe postavio« (ib.). Usprkos njegovoj »velikoj učenosti« i drugim vrlinama, Kvaternik zaostaje, prema Polićevu mišljenju, za Starčevićem kao govornikom, jer je bio »nedovoljno discipliniranog uma«. On smatra, nadalje, Kvaternika »najokretnijim publicistom« Stranke prava nakon 1867. (II, 110), iako zbog svoje opširnosti

⁵ Radošević, na primjer, citira značajan podatak od 15. III 1860, koji Šegvić u svom izdanju toga dnevnika ne donosi.

⁶ O tome da je rakovička buna bila već suvremenicima zagonetna, usp. J. Šidak, Značenje Rakovice u austrijskoj politici 1871, Historijski pregled VIII, 1961, 33—34.

⁷ Franjo Rački, Književna zanovetanja Deželićeva, *Obzor*, 10—14. I 1881, br. 6—10. — Prema jednom, ne sasvim pouzdanom, saopćenju Ch. Šegvića, Prvo progonstvo Eugena Kvaternika (7), *Bare Poparić* je 1884. počeo u podlistku zadarskog *Stekliša* objavljivati članak »Kvaternikova smrt«, ali je list bio zbog toga zaplijenjen. Budući da u Nacionalnoj i sveuč. knjižnici u Zagrebu »Stekliša« nema, nisam taj podatak mogao osobno provjeriti, ali mi je as. N. Stančić — na čemu mu i ovdje zahvaljujem — saopćio da se radi o članku koji je izašao u 1. broju tog lista od 22. XII 1883, a da je kao njegov autor označen Brcko *Prelić*. Iduće godine 1884. izlazio je u br. 3—6 »Stekliša« oduži tekst s naslovom »Eugen Kvaternik«, bez autorova imena (pseudonima?), a zatim je uslijedio još jedan nastavak u 1. broju lista »Pravaš« koji je 4. IV 1884. pokrenut mjesto »Stekliša«, ali članak nije završen.

⁸ *Martin Polić*, *Parlamentarna povjest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa bilježkama iz političkoga, kulturnoga i društvenoga života*, I—II, Zagreb 1899—1900.

u pisanju ne ide među »najbolje publiciste« (112). Bio je svakako »čovjek neobično obsežne političke kulture«, a njegov je publicistički rad bio »najobsezniji, što ga je ikada koji Hrvat razvio na obranu svojih političkih načela« (112). Ali, »Kvaternik ima sasvim posebni abnormalni sud o odnošajima svijeta pa i vlastitoga naroda« (154). »Opaža se u njega« — napominje dobro Polić — »neka grozničava, bolesna nestrpljivost, koja ga je svuda pratila u životu, a ta ga je nestrpljivost gonila, da čim brže i proti svim zapriekama provede koju od svojih fantastičnih ideja i osnova, o kojima je bio uvjeren, da su spasonosne« (154/5). Pohod u Rakovicu Polić, između ostaloga, objašnjava i vjerojatnošću da je nakon neuspjeha na izborima 16. V 1871. Kvaternik pokušao ustankom zadovoljiti svoju »neku neugasivu težnju, da u javnom životu igra, što no rieč, ulogu« (155). Polić smatra Kvaternika »nesumnjivim začetnikom« ustanka, kojim je iznenadio stranku, a pretpostavlja da »jamačno nije ni sam pravo znao« zašto se pri tom odlučio za područje ogulinske regimente (155). Neka su od tih opažanja doista točna, utoliko više što ih iznosi jedan suvremenik, ali je problem Rakovice imao dublje korijenje.

Neuspjeh na izborima 1871. utjecao je i prema mišljenju Franje Ivekovića⁹ na Kvaternikovu odluku o ustanku, ali je pri tom Iveković položio težište na njegovu materijalnu »nevolju« iz koje nije mogao naći izlaz. On smatra ispravnim mišljenje Kvaternikova prijatelja, povjesničara Radoslava Lopašića, da ga je »na pobunu dovela nevolja njegova« u doba kad se »njekako sve od njega odbijalo« (188). Iako je Iveković svoj članak nazvao »prilogom za noviju istoriju našu«, nije ipak mogao u njemu prigušiti svoju nesimpatiju prema Kvaterniku. Uza sve to — u nedostatku Kvaternikovih bilježaka (on je 1870. prestao pisati dnevnik!) — Lopašićev podatak, zajedno s Radoševićevim opisom, ne mogu se zanemariti u objašnjenju Rakovice, iako je ideja ustanka bila toliko stara koliko i Kvaternikova politička djelatnost.

U istom godištu *Hrvatske misli* (I, 1902) objavio je, nakon Ivekovića, svoja sjećanja na Kvaternika i Ljuba Babić-Gjalski.¹⁰ Možda ih je iznio da ublaži dojam Ivekovićeve članka, a dodao im je i tekstove dvaju Kvaternikovih pisama iz 1869. Ma kako takva sjećanja iz mladosti bila nedovoljno pouzdana, ona se ne protive drugim poznatim podacima iz toga vremena. Prema njima je Kvaternik u kolovozu 1870. bio uvjeren u pobjedu Napoleona III, s kojom se, kako je rekao, »možemo sad sigurno i za Hrvatsku nadati boljim danima, jer će Napoleon učiniti kraj svima nepodobštinama, od kojih trpimo« (231), a poslije Napoleonova pada još je uvijek, kako Gjalski zaključuje iz nekih njegovih riječi, vjerovao u uspjeh pripremanog ustanka (232).¹¹

⁹ Franjo Iveković, Dva susreta sa Evgenijem Kvaternikom, *Hrvatska misao* I, 1902, 185—188.

¹⁰ Ljuba Babić-Gjalski, S Eugenom Kvaternikom, na i. mj. I, 229—234 i 262—264.

¹¹ I Kvaternikova pisma, koja je Gjalski objavio, sadrže neke podatke važne za poznavanje njegova publicističkog rada. Kvaternik spominje u njima svoje »veliko historičko djelo« o »Poviesti Hrvatah« i pripremanje »Iztočnog pitanja« III, tužeći se na slab odaziv pretplatnika (od prvih dviju knjiga ostao mu je »silni dug« tiskari). — Iste godine, kada je izašao članak Gjalskoga, Fran Folnegović, *Prije Rakovice, Hrvatska*, 29. III 1902, iznio je daljnji podatak vrijedan pažnje: »Skoro svi članci u 'Hrvatskoj' poticahu iz pera najviše Kvaternikova [...]«.

Kao prvi povjesničar koji je pisao o Kvaterniku, Rudolf Horvat je u knjizi »Najnovije doba hrvatske povijesti«, 1906, obratio Kvaterniku premlu pažnju. Rakovicu je tek zabilježio s napomenom da je Andrassy »upotrebi [...] u korist dualizma« (283).

Najzad se 1907. pojavio i Kvaternikov dnevnik u dvije knjige, koje je priredio Cherubin Šegvić.¹² Zapravo, nije riječ o izdanju Kvaternikova dnevnika, makar i u odabranim dijelovima, nego o izdanju priređenom »po njegovu dnevniku«, kako je Šegvić označio na naslovnoj strani 1. dijela, odnosno o »ozažetku« iz dnevnika, kako je to istakao u podnaslovu 2. dijela. Uostalom, Šegvić u predgovoru 2. knjizi priznaje da on taj dio dnevnika nije »prepisao« nego samo »iscrpio« i »ozažeo«, ali napominje: »Premda nije ovdje sadržan doslovan prijepis dnevnih bilježaka, ja sam im dao formu dnevnika« (VI). Pri tom, kako dodaje, nije ništa »umetnuo od svoga, a da nisam crpio iz tih bilježaka«.

Budući da su se svi kasniji pisci, gotovo punih pola stoljeća, služili tim izdanjem pretpostavljajući da je, u najmanju ruku, riječ o vjerodostojnim izzacima iz Kvaternikova dnevnika, treba odmah reći da gotovo nema rečenice koju je Šegvić vjerno prenio iz originala. Gotovo svakoj daje drugi oblik, slobodno je prepričavajući, a — kako je tek 1958. upozorila Lj. Kuntić — mijenja, štoviše, na mnogo mjesta smisao i ispušta ono što mu se ne sviđa. Teškoća je za istraživače postala to veća što se dnevnik još 1926, prema Šišićevu saopćenju, nalazio u privatnom posjedu. Svakako je njegova tadašnja konstatacija da je Šegvić »izostavio sve ono, što je držao da nije od političkog interesa« (45/6) sasvim nedovoljna, jer nije u pitanju samo izostavljanje nego potpuno nepouzdanje ediranje jednog izvornog teksta. Danas, kada je on svakome pristupačan, jer se čuva u Arhivu zagrebačke nadbiskupije, Šegvićevo izdanje može poslužiti istraživaču »samo kao pomoćno sredstvo, podsjetnik za snalaženje u nedovoljno preglednom i ponekad teško čitljivom Kvaternikovu rukopisu«.¹³

Šegvić je, izdajući drugu knjigu Dnevnika, pomišljao na opširniji predgovor, ali je, bojeći se prevelikog opsega, od toga odustao. Zadovoljio se uopće tek ponekom napomenom među kojima zavređuje pažnju ona da je Kvaternik »držeci se čvrsto načela o božjoj providnosti zabludio u fatalizam pod imenom predestinacije« (I, 9). Nešto više rekao je o Kvaterniku u svojoj knjizi o Anti Starčeviću (1911), posvećujući posebno poglavlje Rakovici (247—261). Pošto je nadovezao na citiranu tvrdnju o predestinaciji, Šegvić je s razlogom upozorio na to da je Kvaternik »svaki čin providnosti božje u povijesti navraćao na sebe i svoje veliko 'zvanje'« (248), a iznio je i neke podatke o Kvaternikovu pomućenom odnosu prema Starčeviću uoči Rakovice, koji se ne smiju previdjeti, iako im Šegvić nije označio izvor. Od ostalih podataka važan je onaj o uništenju (od miševal!) Kvaternikova rukopisa »Poviesti Hrvata«, koji se nakon Rakovice našao u posjedu Jose Gržanića (259), i vijest o Kvaternikovo suradnji u pripremanom »katoličko-političkom listu« 1870 (249).

¹² Cherubin Šegvić, Prvo progonstvo Eugena Kvaternika. Godine 1858—1860. — Drugo progonstvo Eugena Kvaternika. Godine 1861—1865.

¹³ J. Šidak, Dvanaest pisama Eugena Kvaternika iz g. 1864, Arhivski vjesnik XV, 1972.

Najzad, u Šegvićevu je prikazu prvi put s dosta pojedinosti ispričan tok ustanka u Rakovici (254—259), ali se upravo krivnjom toga prikaza počela literaturom provlačiti neistinita tvrdnja da je Kvaternik tada sebe proglasio kraljem, zaogrnuvši se, kako Šegvić besmisleno tvrdi, »plaštem sličnim onom, što ga nosahu hrvatski kraljevi« (256).

Šegvićevim se podacima već 1913. poslužio Milan *Marjanović* u knjizi »Savremena Hrvatska«, izdanoj u Beogradu, u kojoj je, unatoč nekim netočnostima, dao dosta dobru karakteristiku Kvaternika, uspoređujući ga sa Starčevićem. »Mekane duše«, kaže on, »promenljivih osećaja i raspoloženja, on u svojem dnevniku beleži u razmaku od dva tri dana tako oprečne sudove i impresije o pojedinim ljudima i događajima da je to već upravo abnormalno« (233). Bez obzira na taj zaključak, koji podliježe diskusiji, Marjanovićevo je zapažanje točno.

F. Šišić se, naprotiv, u svom »Pregledu povijesti hrvatskog naroda«, 1916, tek nešto malo zadržao na Kvaterniku, osudivši njegov pokušaj ustanka kao »sudbonosan i nepromišljen korak«, koji su — iako ga ocjenjuje kao »inače neznatni događaj« — iskoristili tobože protivnici Hohenwartove nagodbe sa Česima da je upropaste (3. izd., 1962, 456).

Prema tome, ni gotovo pola stoljeća poslije Rakovice historiografija nije raspolagala nekim temeljitijim prikazom Kvaternikova života i rada, ni analizom njegovih spisa, a pogotovu je sam pokušaj ustanka ostao nedovoljno objašnjen. To što je tada Monarhija još postojala čini ovu prazninu samo donekle razumljivom.

II

Tek u povodu 50. godišnjice rakovičkog ustanka 1921. K. Šegvić je pokušao da u cjelini¹⁴ ocрта Kvaternikovu ličnost i djelatnost. Bio je to poslije Radoševićeva priloga prvi pokušaj te vrste, ali mu je nedostajalo svako razumijevanje za Kvaternikov misaoni razvoj. Riječ je uglavnom o lošem prepričavanju Kvaternikova dnevnika, s dosta neprovjerenih i netočnih podataka; o suvišnom preuveličavanju Kvaternikova i Starčevićeva značenja za rad sabora 1861. i inače; o općenito izopačenoj slici hrvatskog političkog razvoja u šezdesetim godinama.¹⁵ Neuspjeh rakovičkog pothvata Šegvić ondje svodi na dolazak »magjarske vojske« već drugog dana, 9. X, na koju »brzu intervenciju« Kvaternik, tobože, nije bio spreman, i zatim na pokolebanu »dotadanju slogu« među ustanicima, prouzrokovanu tobožnjim razgovorom trgovca Jove Trbojevića s Radom Čuićem, zapovjednikom ustaničke vojske (56).

Iste godine izdao je Milan *Karanović* svoje bilješke, kako ih je sam nazvao, pod naslovom: »Kvaternikova revolucija u Hrvatskoj krajini«.¹⁶ Taj neu-

¹⁴ *Kerubin Šegvić*, O životu i radu hrvatskog politika i revolucionarca Eugena Kvaternika, Zagreb 1921, str. 59.

¹⁵ Između ostaloga, Šegvić tvrdi da su Hrvati za rata 1859. »bacali puške u trnje i odgovarali svojim oficirima riječima iz Kvaternikova proglašenja« (18). Odakle mu taj podatak, ne kaže.

¹⁶ *Milan Karanović*, Kvaternikova revolucija u Hrvatskoj krajini, Zagreb 1921, str. 29.

sklađeni tekst, koji se kojekako prekida i ponavlja, ima stanovito dokumentarno značenje po svom V. pogl. (»Pričanje 'lačmana' Save Dmitrovića, 18—20) i još nekim usmenim saopćenjima, ali u njemu ima i sumnjivih podataka (npr. Kvaternikov govor u Plaškom, u kojem tobože naviješta pomoć Crne Gore i Srbije »da stresemo sa nas švapski i mađarski jaram«; 22).

Temeljitu promjenu unio je u prikaz Rakovičke bune tek F. Šišić svojim prilogom o Kvaterniku,¹⁷ koji je napisao u povodu 100-godišnjice Kvaternikova rođenja. Iako s pravom ističe da je Kvaternik »najviše pridonio izgradnji političkoga programa hrvatske Stranke Prava ili Pravaštva« (4) i da buna nije »prenagljen i nepromišljen korak Kvaternikov« nego da se »ideja otvorene revolte protiv Beča i Pešte rodila u njegovoj patriotskoj duši veoma rano« (7), pa se Kvaternik tom idejom »bavio dugo i dugo prije oktobra 1871« (14), on se ograničio na pitanje same bune, njezinih uvjeta i toka. Nekih bitno novih momenata poslije njegova prikaza nije više bilo sve do danas. Njegovu konstataciju da je Kvaternik od rata 1859. »stalno gledao u Graničarima onaj elemenat, s kojim je mislio, ma bilo kada, izvojevati slobodu Hrvatske« (10—11), može se, na temelju novoobjavljenih izvora iz 1858, produžiti unatrag do prvih dana njegove emigracije. Pošto je opisao tadašnje prilike u Krajini, Šišić je s pravom zaključio da je Kvaternik nije pobunio »nego se on već uznemirenoj i uzbuđenoj Krajini pokušao da stavi na čelo kao vođa« (21). Međutim, s razlogom je upozorio da »danas znamo, što se zbilo u oktobru 1871. u Rakovici, ali što su mislili i kako su mislili rakovički revolucionari provesti svoje težnje, u to smo slabo upućeni« (5).

Poznavao je, doduše, jedina tri dokumenta koja je Kvaternik za vrijeme ustanka objavio i dao »proglasu« hrvatske narodne vlade, s navođenjem njezinih načela, izuzetno visoku ocjenu: »Sama 'Načela' njegova upravo su klasičan primjer revolucionarnog akta i otkrivaju nam svu plemenitost njegove altruističke čežnje za oslobodjenjem hrvatskoga naroda; njih upravo treba ubrojiti među najodlučnije dokumente hrvatske historije« (29). Iako neki podaci koje Šišić donosi zahtijevaju daljnje provjeravanje, njegov zaključak da »kratkotrajni boravak Kvaternikov u Plaškom bijaše fatalan po čitav ustanak« (32) zaslužuje osobitu pažnju. On otkriva jedan od glavnih uzroka Kvaternikova neuspjeha — jačanje srpske nacionalne svijesti u Krajini.

Međutim, pogriješio je, kao i R. Horvat 1906, pridajući buni presudno značenje za konačno učvršćenje dualizma u Monarhiji i ocijenivši otpust Hohenwartova ministarstva kao osobnu »osvetu« Franje Josipa I. za Rakovicu i tobožnje proglašenje Kvaternikovo hrvatskim kraljem (42).

Šišić je tada, 1926, namjeravao da »danas sutra« izda o Kvaterniku, kako kaže, »čitavu knjigu, naime naučno-historijsku monografiju izradjenu na osnovi svih pristupnih arhivalija, domaćih i stranih,«¹⁸ pa je u tom pravcu i usmjerio svoja istraživanja (to pokazuje i njegova ostavština!). Nešto je od toga publicirao u članku »Nekoliko novih podataka o E. Kvaterniku« (*Novosti*, 3. IV 1926), u kojem je nesumnjivo dokazao da »Kvaternik i Starčević nikada i nigdje nisu bili školski drugovi«, ali je nedavno objav-

¹⁷ *Ferdo Šišić*, Kvaternik (Rakovička buna), Jugoslavenska Njiva X/I, 1926, i pos.

¹⁸ *Novosti*, 3. IV 1926. (usp. bilj. 3).

ljena autobiografija Kvaternikova iz god. 1858.¹⁹ pokazala da je pogriješio kada je tako odlučno odbacio stariju tvrdnju o Kvaternikovu studiju teologije u Pešti, a ne u Zagrebu, 1843/44.

Uskoro nakon tih Šišićevih priloga objelodanjeno je nešto nove građe o Kvaterniku i Rakovičkoj buni. Ksaver Šandor *Đalski* dodao je u prilogu: »Moje uspomene na E. Kvaternika« (*Hrvatska revija* II, 1929, 107—118) Kvaternikovim pismima, objelodanjenim već 1902, još jedno iz god. 1870, a srpski historičar Grgur *Jakišić* iznio je iste godine dosta novih podataka iz dokumenata što ih je za sobom ostavio Rade Čuić, koji se spasio bijegom i napokon sklonio u Srbiju.²⁰ Jakšić, na žalost, nije tu građu objavio u cjelini. Pri tom je u dotadašnju raspravu o buni unio određenu zabunu tvrdnjom da je i Ante Starčević sudjelovao u neposrednim pripremama za ustanak (642), a bez objašnjenja, iako to nije bilo potrebno, ostavio je Čuićevo opravdanje da su pravi izdajice i ubojice Kvaternika i Vj. Bacha počinili taj zločin »bojeći se izdaje« (644). Godinu dana kasnije (1930) Marin *Pavlinović* je u svojoj knjizi »Studije, eseji, prikazi« objelodanio Kvaternikovo pismo Mihovilu Pavlinoviću od 10. IX 1868. (134—137), kojim je Kvaternik započeo dopisivanje, podjednako važno za ocjenu i njegovih i Pavlinovićevih nazora. Izdavač je nešto podataka iz daljnjeg Kvaternikova pisma od 22. VI 1869. prenio u svoj kraći prilog: »Mihovio Pavlinović i Dr. Eugen Kvaternik« (na i. mj., 65—69), ne ulazeći tom prilikom dublje u razmatranje njihova odnosa i značajnih razlika koje su ih odvajale. Nije to uradio ni Blaž *Jurišić*,²¹ objavljujući zapise o Pavlinoviću iz Kvaternikova dnevnika, na što se Marin *Pavlinović* osvrnuo kritički u posebnoj članku.²²

Šišić je svojim tekstovima iz 1926. dao dosta pouzdanu podlogu za daljnji rad na Kvaterniku i osobito na njegovu pokušaju ustanka, ali mu nevjerođostojnost Šegvićeva izdanja Dnevnika nije bila ni tada još poznata. Međutim, predajom Kvaternikove pismene ostavštine, pohranjene u njegova rođaka, tiskara Kuzme Rožmanića, Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, mogućnost se znanstvenog istraživanja znatno uvećala. Iskoristio ju je zapravo tek književnik Milutin *Nehajev*, koji se poslužio i drugom dotada neobjavljenom građom pišući svoju knjigu koja je izdana pod naslovom: »Rakovica« (Zagreb 1932).

Nehajev je to djelo pripremao za 60. obljetnicu Kvaternikove smrti, ali ga je u radu na njoj i samoga zatekla 7. IV 1931. smrt. Gotovo sav je rukopis diktirao, pa iako ga nije dovršio niti mu dao konačan oblik, ipak je uspio da kaže *sve* što je namjeravao reći o Kvaternikovu životu i radu, izuzevši sam ustanak. Učinio je to tako da — kako konstatira urednik izdanja Blaž *Jurišić* — »ne prikazuje historijski tok događaja u kronološkom slijedu, nego u zaokruženim esejima o ljudima i prilikama« (293). *Jurišić* je, doduše, ocijenio takav postupak, značajan za jednog književnika,

¹⁹ *Ivan Očak*, Građa za povijest hrvatsko-ruskih veza u drugoj polovini XIX stoljeća, HZ XIX—XX, 1966—67, 378—380.

²⁰ *Grgur Jakišić*, Rakovička buna, Šišićev zbornik, 1929, 641—644.

²¹ »Pavlinovićeve veze s pravašima. Odnos Eugena Kvaternika i Mihovila Pavlinovića.« Kalendar Napredak 20, 1934, 79—84.

²² »Odnosi između Mihovila Pavlinovića i Eugena Kvaternika. Na osnovi kritike radnje dra Blaža *Jurišića* i njezina izvora.« Danica 5, 1935, br. 22. i 23, 1. i 8. XII.

»sretnom metodom«, ali je djelo zbog nje izgubilo svoju cjelovitost, a toku događaja nedostaje često prijeko potrebna preglednost. Iako je Nehajev nastojao da se što više posluži izvornom gradom, ipak je oskudijevao preduvjetima potrebnim za znanstveni rad. Jurišić osobito ističe nedostatke u bibliografskim podacima i citatima iz tuđih tekstova. »Više puta je trebalo mnogo preinačivati«, kaže on, »križati ili dodavati nove rečenice, da se dobije pravi smisao originala. Promjena te vrste ima toliko, da se ne mogu ovdje navesti.« (293) Nakon takva mukotrpnog rada Jurišić je mislio da mu je »potpuno uspjelo« učiniti knjigu »toliko pouzdanom, da se na nju može svatko bez straha pozivati kao na izvornik prvoga reda« (293). Doista je uspio da rukopis u tom pogledu znatno dotjera, iako je volio »propustiti nekoje netočnosti, nego da mijenja Nehajevljeva izlaganja« (294). Međutim, ni Nehajev se nije mogao osloboditi Šegvićeva izdanja Dnevnika i tek se za doba od 1867. dalje neposredno poslužio njegovim rukopisom.

Prema tome, »Rakovica« M. Nehajeva nije historiografsko djelo u pravom značenju te riječi nego u prvom redu književno djelo, važnije za ocjenu njegova pisca negoli samog Kvaternika. Uza sve to donijelo je ono nešto novih podataka, a Jurišić je u nj unio, u prijevodu, i potpun tekst izvještaja generala Mollinaryja o buni. Ne ulazeći u pojedinosti, od kojih bi poneke — kao i mnoge citate iz Šegvićeva izdanja — trebalo ispraviti, valja Nehajevu priznati da je ličnost Kvaternikovu prikazao plastično i živo, a da je osnovne crte u njegovu značaju i životnoj sudbini dobro uočio. I prema njemu je rakovički ustanak bio Kvaternikov životni san, nikakva posljedica časovita raspoloženja, iako ni on nije mogao objasniti neposredne motive koji su Kvaternika doveli u Rakovicu. A vrijedna je pažnje i karakteristika Kvaternika koju je izrazio riječima: »Kadgod bi Kvaternika napala bijeda života, on bi dvostrukim zanosom i regbi za svijet zaslijepljenih očiju vjerovao u posebno određenje i svoje i različitih objekata mašte i realnosti, što bi mu ih nanašala sudbina« (107). Kao književnik Nehajev je, uz ostalo, doživljavao Kvaternika i kao psihološki problem.

Od povjesničara je knjigu Nehajeva ocijenio samo Mile Starčević.²³ To zapravo i nije znanstvena recenzija nego članak napisan u povodu knjige, koju je Starčević općenito ocijenio kao »vrlo značajan prilog našoj povijesnoj znanosti i našoj literaturi« (329). Pozivajući se na podatke u naprijed spomenutom prilogu G. Jakšića, on je osporio opravdanost tvrdnji Nehajeva da Starčević nije znao za pripreme ustanka niti ih je odobravao (325), a ulogu Rade Čuića u odlučnom času označio je kao »nejasnu«, zapravo izdajničku (328). Posve neodređen podatak o nekom Starčeviću, koji je sudjelovao u pripremama za ustanak, ne može se tako olako protegnuti na Antuna koji je još u proljeće 1871, u žestoku sukobu nekih mladih pravaša s Kvaternikom, podupro mlade, što je Kvaternika navelo da 6. VIII ustvrdi kako se »mladost na njega i njegovo [...] držanje upire, te je to i porodilo, što se izrodilo«. A Kvaternikovu osamljenost u stranci uoči Rakovice potvrđuju i druga svjedočanstva suvremenika. To ne govori u prilog dalekosežnom zaključku Mile Starčevića o potpunom skladu u političkoj djelatnosti obaju pravaških vođa. »U zajedničkom

²³ Mile Starčević, *Rakovica*, Hrvatska revija VI, 1933, 321—329.

političkom radu« — tvrdi on — »njihova su se nastojanja potpuno uskladila, i ona obojicu vode konsekventno na put revolucionarne borbe. Zato je Rakovica njihovo zajedničko djelo, iako je Kvaternik imao prvi probiti led, a Starčević čekati spreman u pozadini [...] Otale dolazi i nemogućnost, da se u proučavanju revolucionarnog razdoblja stranke prava do god. 1871. odvoje ova dvojica pravaških Dioskura« (325). Tek nedavno objavljena Kvaternikova pisma austrijskom ministru vanjskih poslova Rechbergu 1860. ne opravdavaju također daljnju tvrdnju Mile Starčevića da je riječ samo o »sporednoj epizodi za ocjenu Kvaternikove ličnosti«, zbog čega o njoj ne bi trebalo »ni govoriti« (326).

Ne nadovezujući ni po čemu na knjigu Nehajeva, publicist Mijo Radošević je 1935. u knjizi »Osnovi savremene Jugoslavije« (Zagreb, str. 644), u kojoj je želio izložiti »političke ideje, stranke i ljude u XIX. i XX. veku«, ocijenio, doduše, Kvaternika veoma povoljno. On je, prema njemu, »vrlo realan i vrlo pozitivan i kao političar i kao revolucionar i kao ekonomičar pored toga što je istodobno katolički vernik i antiklerikalac« (295). Donekle s pravom vidi u njemu »osnivača i utemeljitelja osnovnih poteza pravaške politike« (297), ističući da »on našu narodnu, socijalnu i ekonomsku politiku postavlja na osnove malog i srednjeg poseda, te malog i srednjeg obrta« (299—300). Kao bivši marksist, Radošević je tako prvi put u literaturi dodirnuo problem Kvaternikove socijalne orijentacije, iako se pri tom zadržao samo na njegovoj površini. Međutim, služeći potrebama tadašnje službene politike, on je »osnov originalne pravaške misli E. Kvaternika i njegove borbe za slobodnu Hrvatsku« nalazio u »slozi i jedinstvu sa Srbima u borbi protiv talijanskog, nemačkog i mađarskog imperijalizma«. Ustvrdio je, štoviše, da je to »podjedno i temeljno načelo programa i politike originalne pravaške misli sve do 1894« (295). Taj je zaključak, u srži protivan osnovnoj koncepciji pravaštva i samoga Kvaternika, osnivao na Kvaternikovoj izjavi u Saboru 1861. o savezu među hrvatskim i srpskim narodom (293/4), ne shvaćajući da je Kvaternik imao pri tom na umu samo — vojvodanske Srbe. Radošević je prvi u našoj literaturi uočio tendencioznost Šegvićeva izdanja, iako u to pitanje nije ulazio kao znanstvenik, a s pravom je upozorio na neke Kvaternikove »rasprave« — kako ih naziva — u kojima je »najpreciznije izrađen njegov nazor na svet i našu politiku« (300).

Usporedo s Radoševićevom knjigom počeli su se na javu iznositi novi podaci i izvorni tekstovi, podjednako važni za Kvaternika u cjelini i za sam ustanak napose. Alfred Mikanec pisao je u kraćim člancima o nekim izvješćima i iskazima u istrazi o ustanku.²⁴ Ove bilješke upućuju na potrebu da se istražni spisi, koji se nalaze u Arhivu Hrvatske, kritički izdaju. Janko Šimrak je 1936. u sedam članaka,²⁵ objavljenih u dnevniku *Hrvatska straža*, prvi put, pod različitim naslovima, upoznao javnost s pismima koja je Kvaternik 1870. i 1871. pisao svom prijatelju Eduardu pl. Halperu i koja sadrže dragocjene podatke o neposrednoj prethistoriji Rakovice.

²⁴ Alfred Mikanec. Tko je ubio Kvaternika? *Novosti*, 2. VI, 1935, br. 153 (istu građu je autor već 1. IX 1933 objavio u *Obzoru* pod naslovom: »Zadnji dani Kvaternika«); Dokumenti o Rakovičkoj buni, na i. mj., 24. VI 1935, br. 174; prilog s istim naslovom u Ličkom kalendaru VIII, 1940, 8—11.

²⁵ Hrvatska straža VIII, 1936, br. 49, 182, 187, 193, 199, 205 i 210.

Međutim, nije pri tom postupao kritički niti je svako pismo donio u cjelini, zadovoljivši se ponekad prepričavanjem teksta, a na mnogo je mjesta tekst i pogrešan (prvobitna je ekavština ijekavizirana!). Osim tehničkih napomena, ponekad korisnih istraživaču, Šimrak u uvodima kojima je pisma popratio nije iznio ništa vrijedno pažnje.

Isti je slučaj s izdanjem »Promemorije Eugena Kvaternika« iz god. 1864, koje je 1936. priredio Franjo Bučar prema francuskom rukopisu što se tada čuvao u Centralnoj biblioteci vojskovojoj u Warszawi. Premda je već ta okolnost upućivala na zaključak da je rukopis bio namijenjen Poljacima, odnosno poljskoj revolucionarnoj vladi, ipak je Bučar pogrešno pretpostavio da ga je Kvaternik pisao za princa Jèrômea. Na temelju usporedbe s francuskim originalom istog rukopisa, koji se nalazi u Beču, Ljerka Kuntić je kasnije konstatirala da se prevedeni tekst ne podudara s ovim rukopisom i da nije uvijek točan.²⁶

Budući da je riječ o jednom od najvažnijih Kvaternikovih tekstova, u kojem je on svoja politička shvaćanja uspio najsazetije a ipak cjelovito izraziti, njegovo kritičko izdanje i savjestan prijevod također su veoma poželjni. Prema tome, unatoč znatnom obogaćenju dokumentarne građe o Kvaterniku u toku tridesetih godina, pred hrvatskom historiografijom stoji još uvijek odgovoran zadatak da priredi dostojna i pouzdana izdanja te građe.

Nije isključeno da je, između ostaloga, i Šimrakovo objavljivanje Kvaternikovih pisama o krizi u Stranci prava uoči rakovičke bune potaklo Augusta Cesareca da se bolje upozna s ličnošću E. Kvaternika, koja mu je najzad — kako kaže — postala njegov »unutrašnji, duševni saputnik« na njegovu putu od Lenjingrada, preko Pariza, do Torina.²⁷ Cesarec se nije zadovoljio time da se s Kvaternikom upozna samo na temelju dotadašnje literature; osim objavljene izvorne građe proučio je i velik dio Kvaternikove ostavštine, pa i njegove bilješke iz hrvatske povijesti, koje je ispravno ocijenio kao dragocjen prilog objašnjenju Kvaternikovih pogleda i doživljaja, a ne kao prinos utvrđivanju znanstvene istine. »Mnogo bi se još moglo reći o Kvaternikovim historijskim zapisima«, pisao je,²⁸ »punima izraza mržnje i ljubavi, srdžbe i zanosa, s kojima je komentirao ovaj ili onaj događaj i pojavu, a koji svi omogućuju uvid u njegovo intimno proživljavanje stvari, osvjetljaju još bolje njegov karakter, topao, strasan, katkad možda i previše pristrasan, no uvijek pošten.«

Ne ulazeći dublje u analizu Kvaternikova stajališta u pitanju hrvatsko-srpskih odnosa, Cesarec je osobitu pažnju obratio pitanjima njegove vanjskopolitičke orijentacije, njegovim ekonomskim shvaćanjima i »ideološkoj poziciji«. Unatoč očiglednoj simpatiji, koju je osjećao za tog mučenika,

²⁶ »Bučarov prijevod Promemorije potječe od drugog predloška [...] a očito je i loše preveden« (Lj. Kuntić, Slovenija u političkom programu stranke prava do 1871, Jadranski zbornik III, 1958, 123, bilj. 27.). — Radi bibliografske potpunosti treba ovdje spomenuti i članak Jurja Andrassyja, La France du second Empire vue par des témoins Croates, Annales de l'Institut français de Zagreb I, 1937, 15—34, u kojem je autor, između ostaloga, posebnu pažnju obratio nekim člancima E. Kvaternika u Hrvatskoj 1870—71. što se odnose na Francusku.

²⁷ Nova riječ, 27. IV 1939, br. 124.

²⁸ August Cesarec, Po tragovima misli i djela Eugena Kvaternika, na i. mj., 4. V 1939, br. 125.

kako ga je nazivao, on nije nekritički pristupio ocjeni njegovih nazora. Osudio je njegovu »utopističku koncepciju« o Napoleonu III, u kojoj se njegov demokratizam nije pokazao dovoljno dosljedan, ali je s pravom upozorio na dotada nedovoljno uočenu činjenicu da je Kvaternik i nakon Napoleonova pada »ostao vjeran onome, što je ipak sačinjavalo suštinu te koncepcije, a to je bila vjera, da će do oslobođenja hrvatskog naroda od Austrije i Ugarske doći u vezi s Francuskom (pri čemu se pogled opet okretao i spram Rusije)«. ²⁹ Više je nego itko dotada nastojao ući u Kvaternikova ekonomska shvaćanja, pa je, i opet s pravom, konstatirao da je Kvaternik »mnogo više pažnje posvećivao čisto ekonomskim problemima negoli Starčević, ne ograničivši se pri tom na domaća naša praktična ekonomska pitanja nego proširivši svoj interes i na općenita pitanja političke ekonomije svoga vremena«. ³⁰ Uzimajući u obzir Kvaternikovu osudu Malthusova učenja koje »hoće povladiti grozno načelo siromaštva masah«, i njegovo uvjerenje da »bijeda nije rezultat božanskih nego ljudskih zakona«, Cesarec je dobro zapazio da se »kroz sav njegov spiritualizam, kojim je gledao i na društvene pojave, probijao kod njega jak socijalni protest, protest siromaha i parije, kakav je bio i sam malone za cijela svoga života«. ³¹ Da se Kvaternik nije u rješavanju ekonomskih problema ograničio samo na neko teoretsko razmatranje, pokazao je Cesarec na više primjera od kojih je njegovu zalaganju za »neodvisnu hrvatsku vjeresionu« opravdano pridao posebno značenje, jer je Kvaternik to pitanje ocijenio kao »najživotnije naše pitanje, toli životno, da su ista državopravna pitanja spram ovoga samo *drugotna*«. ³² Protivno Radoševiću, Cesarec je dobro uočio da Kvaternik brani mali zemljišni posjed iz nacionalnih razloga, ali da želi i suradnju s aristokracijom, iako mali posjed smatra rentabilnijim. ³³ Imajući mnogo razloga da Kvaternika nazove »prvim našim kršćanskim socijalom« ³⁴ ipak je ispravno zaključio da je Kvaternik, »štogod inače govorio protiv naše građanske klase«, bio »objektivno njenim propovjednikom i njenim ideologom«. ³⁵ Pokazao je to napokon i svojim posljednjim prilogom, ³⁶ ne odričući pri tom Kvaterniku, kao i cijeloj Stranci prava do Rakovice, izrazito nacionalno-revolucionarno značenje. Od važnijih pitanja, koja su do danas ostala donekle sporna, Cesarec je u tom članku pokušao riješiti pitanje Starčevićeva sudjelovanja u pripremanju rakovičke bune, ali dalje od neke vjerojatnosti nije mogao doći. Što više, bio je primoran konstatirati da »bi se zato, kako izgleda, prije moglo naći negativnih nego li pozitivnih dokumenata«.

Iako Cesarčević članci o Kvaterniku nisu znanstveni radovi nego pripadaju dobroj publicistici, oni, unatoč nedostacima koji se upravo time nužno nameću, sadrže u svojoj cjelini ispravnu i dobro obrazloženu ocjenu Kvaternikove ličnosti i njegovih shvaćanja.

²⁹ *Isti*, O »hrvatsko-zapadnoj politici« Kvaternika i Starčevića, na i. mj., 13. IV 1939, br. 122.

³⁰ *Isti*, Eugen Kvaternik kao politički ekonom, Izraz II, 1940, br. 4, 199—200.

³¹ Na i. mj., 201.

³² *Isti*, Eugen Kvaternik i ekonomski problemi njegova vremena, Izraz II, 1940, br. 5, 230.

³³ *Isti*, Ideološka pozicija Eugena Kvaternika, na i. mj., II, 1940, br. 7—8, 379.

³⁴ Na i. mj., 383.

³⁵ Na i. mj., 384.

³⁶ *A. Cesarec*, Kriza stranke prava i naši »komunari« 1871, Izraz III, 1941, br. 1 i 3.

Kada je Povijesno društvo Hrvatske 1951. izdalo Cesarčev članak o »Krizi stranke prava« u obliku omanje knjižice, ja sam u Pogovoru (55—63) povoljno ocijenio »Priloge A. Cesarca hrvatskoj povijesti XIX. stoljeća«, a u Predgovoru sam, između ostaloga, prvi put odbacio kao »pretjerano« mišljenje da je upravo rakovički ustanak »odlučno pridonio rušenju Hohenwartova ministarstva« (20). Konstatirao sam da je Hohenwartov otpust uslijedio »pod pritiskom sa svih strana, u Austriji i izvan nje,« i da »u stvaranju te odluke Rakovica nije imala udjela« (21).

Od tog je vremena pojava E. Kvaternika privlačila pojačanu pažnju pisaca u nas i vani, pa je u posljednjih dvadeset godina broj priloga, koji su se na nj odnosili, premašio svako takvo prijašnje razdoblje. Pronašlo se i dosta nove izvorne građe, kojom su se mogle popuniti neke praznine i ispraviti neke netočnosti u dosadašnjim istraživanjima. Svi prilozii, dakako, nisu jednako vrijedni, ali pretežu takvi koji se u daljnjem proučavanju Kvaternika neće moći mimoilaziti.

U jednoj svojoj raspravi⁸⁷ češki historičar *Václav Žáček* pridonio je poneki novi podatak o Kvaternikovu sudjelovanju u tzv. uroti naroda protiv Austrije 1864, a poljski povjesničar *Henryk Batowski* objavio je iduće godine (1956) neke, danas izgubljene, izvore o djelatnosti Zygmunta Miłkowskog, agenta poljske revolucionarne vlade,⁸⁸ među kojima se nalaze i dva dokumenta od prvorazredne važnosti za bolje poznavanje Kvaternikove akcije 1864: njegova obaveza od 7. ožujka na suradnju u borbi protiv austrijskog gospodstva i izvještaj poljskog emisara Karla Bennija od 22. IV o rezultatima njegova puta u Zagreb (183—186). *Batowski* je u uvodu posvetio nešto mjesta i Kvaterniku; pri tom je povjerovao Šegvičevoj netočnoj vijesti o Kvaternikovu proglašenju za hrvatskog kralja (169¹⁸), ali je dobro zapazio da njegova Promemorija iz 1864. nije bila namijenjena princu Jêrômeu nego Poljacima (173⁸⁹).

Godine 1956. došao je *Bogdan Stojšavljević* u kraćem članku o »Ekonomske misli E. Kvaternika«⁸⁹ do jednakih zaključaka kao i *Cesarec*, iako njegove članke ne spominje. Izlažući osnovne misli Kvaternikova spisa »Hrvatski glavničar« (1863), konstatirao je da se Kvaternik »oduševio za misao *Henryja Baudrillarta* o prednosti manjeg i srednjeg posjeda nad velikim«, ali da je unatoč spoznaji o borbi plemstva i seljaštva kao sukobu velikog posjeda s malim ipak dosudio plemstvu posebnu ulogu u daljnjem ekonomskom i nacionalnom razvoju hrvatskog naroda. »U ideji srednjeg posjeda«, zaključuje on, »a to bi mogao postati vlastelinski, Kvaternik je vidio snagu otpora protiv tuđinaca. Stvaranjem seoske buržoazije jačala bi nacionalna ideja. To bi bio izlaz iz tadanjeg mrtvila i ravnodušnosti.« Međutim, daljnji razvoj nije opravdao te pretpostavke.

I o prvom spisu Kvaternikovu, njegovoj knjizi »La Croatie et la confédération italienne« (1859), pojavio se, u povodu 100-godišnjice njezina iz-

⁸⁷ *Václav Žáček*, Česko-polská revoluční spolupráce v šedesátých letech XIX. století, Česko-polský sborník vědeckých prací, Praha 1955.

⁸⁸ *Henryk Batowski*, Dyplomaticzna misja Miłkowskiego w r. 1864, Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Nr. 7, Historia Z. 2.

⁸⁹ Republika XII, Zagreb 1956, br. 1, str. 17.

laska, poseban članak Ante *Smith-Pavelića*,⁴⁰ ali se autor, ne poznavajući dobro materiju, ograničio na nekritički prikaz njezina sadržaja.

Usporedo sa spomenutim priložima Ljerka *Kuntić* je, radeći na disertaciji o »Vanjskopoličkim pogledima pravaša od 1858. do 1871«, objelodanila u razdoblju od 1945. do 1962. više tekstova o Kvaterniku, upotrijebivši u njima dotada nepoznatu arhivsku građu i Kvaternikov dnevnik u njegovu originalnom obliku. Prvi od tih tekstova sadrži cjelovit prikaz Kvaternikove političke djelatnosti.⁴¹ Kuntićeva je, između ostaloga, opravdano istakla da je na Kvaternikov »razlaz s Rusijom djelovao bez sumnje i njegov vjerski fanatizam«, jer on »nije bio samo nacionalni već i vjerski, upravo katolički agitator«, pa se »taj momenat ne može mimoći kad je riječ o njemu« (18). Međutim, nedovoljno uvjerljivi ostali su njezino tumačenje Kvaternikove politike prema Austriji 1860/61, kao da je doista riječ samo o Kvaternikovoj prijevornoj nakani — kako ju je jednom kasnije sam nazvao — i njezin prikaz Kvaternikova dobrohotnog odnosa prema banu Levinu Rauchu i mađaronskom režimu uopće. Kvaterniku je gotovo u cjelini posvećena i rasprava o »Sloveniji u političkom programu Stranke prava do 1871«. ⁴² U njoj je dobro izložena Kvaternikova teza o Planinskim ili Noričkim Hrvatima, koja — kako Kuntićeva pokazuje — počiva na nekim »samovoljnim« i »izrazito političkim« pretpostavkama historijske prirode i koja nije uspjela prevladati neka za nju veoma značajna protivurječja. Jedno je od njih Kuntićeva izrazila ovim riječima: »Kvaternik poziva na znanstveni dvoboj, da bi se pokazalo, jesu li ili nisu »Planinci« Hrvati, ali ne zaboravlja da Slovence plaši i talijanskom i njemačkom opasnošću, i da ih poziva u hrvatski tabor u ime političkog razbora, pa makar i bez i protiv nauke, srušivši tom formulom na neki način svoju vlastitu tezu o hrvatskom državnom pravu — na Slovence« (127). Upravo zbog tolike neusklađenosti u Kvaternikovu shvaćanju teško je Kuntićevo slijediti u obrani toga shvaćanja koje se, na kraju, ne može ograničiti na zahtjev da Slovenci »treba da postanu politički (ne i nacionalno) Hrvati« (124) — kako Kuntićeva tvrdi. Ako je Kvaternik u nečemu ostao dosljedan razmatrajući to pitanje, onda je to bilo negiranje slovenskog imena i naroda kao tobožnje tvorevine Austrije.

U daljnjoj raspravi: »E. Kvaternik prema nekim problemima hrvatske politike u šezdesetim godinama XIX. st.«⁴³ Kuntićeva je, služeći se i opet novom arhivskom građom, ponovo razmotrila naprijed spomenute sporne probleme o Kvaternikovu odnosu prema Austriji 1860/61. i prema mađaronima oko 1868, potkrepljujući taj put svoje mišljenje opsežnim znanstvenim aparatom. Unatoč različitim pojedinostima koje je dobro uočila, teško je suglasiti se s njezinim zaključkom da, »u stvari, nema suštinske razlike u priznavanju Reichsrata (dakle, centralnog parlamenta!; J. Š.) prije oktobarske diplome (Kvaternik) i priznavanja pitanjâ »od opće koristi« u lipnju 1861. (Starčević)« (74). Točna je njezina tvrdnja da je »naglo kidanje Starčevića i Kvaternika (5. VIII) s Kvaternikovim projek-

⁴⁰ Ante *Smith-Pavelić*, Zaboravljena knjiga Eugena Kvaternika, *Hrvatska revija* X, Buenos Aires 1960, 193—203.

⁴¹ Ljerka *Kuntić*, Kvaternik i ustanak u Rakovici, *Historijski pregled* I, 1954, br. 3, 17—28.

⁴² V bilj. 26.

⁴³ Radovi Filozofskog fakulteta, *Historijska grupa* 1, Zagreb 1959, 65—91.

tom od 18. VI. vodilo suradnji s Mađarima« (77), ali argumenti koje donosi ne govore u prilog tvrdnji da su oni tada »napustili svoj posebni program, da bi negativni odgovor na kraljev prijedlog dobio na težini«, što je, po njezinu mišljenju, bio »politički veoma dosljedan postupak« (76). Duboki nesklad između Kvaternikova nacрта ustava, u kojem se odriče potpunog suvereniteta hrvatskog naroda radi neizbježnih zajedničkih interesa svih zemalja pod vlašću Habsburgovaca, i njegova glasanja 5. kolovoza o načelnom nepriznavanju bilo kakvih zajedničkih interesa ne može se tom konstatacijom ukloniti. To isto vrijedi i za pokušaj da se opravda Kvaternikova suradnja s mađaronskim režimom u doba kada se Narodna stranka, s nesumnjivim osloncem u narodu, borila protiv ugarsko-hrvatske nagodbe.

Kuntićeva je, osim spomenutih priloga, objavila u to vrijeme i ocjene naprijed navedenih radova Batowskog i Žáčka, ⁴⁴ a u Enciklopediji Jugoslavije V, 1962, 462—464, prikazala je u opširnijem članku Kvaternikov život i rad. Iako njezina disertacija, obranjena 1961. na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, nije zbog svoga prevelikog opsega mogla biti objavljena, ona se u ovom pregledu ne može mimoći, jer je sve do danas najcjelovitiji znanstveni rad, gotovo sav posvećen Kvaterniku i vremenski omeđen godinama njegove političke djelatnosti. Rezimirajući ocjenu koju sam o njoj tada podnio Vijeću Filozofskog fakulteta ograničio bih se na konstataciju da disertacija, unatoč neujednačenosti u koncepciji pojedinih poglavlja, sadrži mnogo novih rezultata i da je plod izuzetnih heurističkih napora. Ona definitivno utvrđuje spoznaju o Rakovici kao životnoj svrsi Kvaternikovo; uvjerljivo dokazuje da je Kvaternik svoj katolicizam podređivao »hrvatskoj politici« kao svom »prvom i glavnom interesu« koji je »uvijek odlučivao«; opravdano zaključuje da je »Kvaternikov udio u stvaranju pravaške ideologije [...] pretežan, barem prema dokumentima koji su pristupačni«, pa, iako »historizam« »nije bio nikakav specificum pravaša«, Kvaternik ga je doveo »do zadnjih konsekvencija«, koje su »upravo pravaški program«; ispravno zaključuje da je Kvaternik doista uspio odvojiti hrvatsko pitanje od mađarskoga u doba kada je ovo na Zapadu dominiralo, a da je zatim, 1860, »zauzeo u neku ruku 'austro-slavenski' stav, iznoseći program sličan onome kakav je Kossuth javno 1858. pripisivao Gaju i još više Jelačiću iz 1848. godine«; opravdano ocjenjuje poljsko-mađarski ugovor iz ožujka 1864. kao »dokument o potpunju afirmaciji hrvatskog pitanja«, iako je misao o Kvaternikovu neposrednom utjecaju na njegov postanak ostala samo nedokazanom pretpostavkom; nesumnjivo dokazuje da Kvaternikova francuska politika, kako je već ustvrdio Cesarec, nije bila »isključivo ili najprije 'napoleonska' nego 'narodna francuska'« itd. Dakako da je u tom zamršenom kompleksu najrazličitijih problema poneki od njih ostao otvoren, a da se ponekom rješenju može suprotstaviti dobro obrazložen otpor.⁴⁵

⁴⁴ HZ X, 1957, 168—172, i XI—XII, 1958—59, 291—293.

⁴⁵ Od važnijih nedostataka istaknuta su u ocjeni dva: prvi — da autor nije »narodnjačku komponentu hrvatske politike proučio iz nje same, nego na osnovu pravaških, i tadašnjih i kasnijih, napadaja«; a drugi — da je čitavu državopravnu problematiku, unatoč njezinoj velikoj složenosti, pojednostavnjeno sveo na utjecaj velikog posjeda kao »politički najponderantnije klase« i, u vezi s tom tezom, pridao Kvaternikovu shvaćanju agrarnog problema radikalnost koju ono nikada nije imalo.

Daljnje istraživanje Kvaternikove djelatnosti i njegova sudbonosnog pokušaja ustanka omogućila je i novo edirana izvorna građa. Vaso Vojvodić je 1961. objelodanio »Izveštaje Rade Čuića o Rakovičkoj buni«,⁴⁶ koje je G. Jakšić 1929. nepotpuno iskoristio. Anthony P. Campanella iznio je 1962. na javu dva dotada u cjelini nepoznata pisma, od kojih se za jedno znalo samo iz Kvaternikova dnevnika.⁴⁷ Kvaternik se, francuski pisanim pismom, 16. IV 1864. obratio Garibaldiju, koji je tada boravio u Londonu pripremajući se za iskrcavanje na hrvatskoj obali, s pozivom na zajedničku vojnu akciju protiv Austrije. Drugo pismo poslao je Garibaldi 9. V iste godine Kvaterniku u povodu iredentističke izjave garibaldinskog organa *Il Diritto*, ograđujući se od nje. H. Batowski je u svom referatu, namijenjenom slavističkom kongresu u Sofiji 1963,⁴⁸ iznio neke nove podatke o sudionicima tzv. »urote narodá« 1864. Bogdan Radica edirao je 1965. 17 Kvaternikovih tekstova i pisama iz Tommaseove ostavštine u Firenzi,⁴⁹ dodavši im i faksimile originala, što znatno uvećava vrijednost tom izdanju. Uz Kvaternikova pisma Tommaseu nalazi se ovdje i dotada nepoznati tekst u kojem je Kvaternik vrlo pregledno izložio sadržaj svoje francuske knjige (69—80), dok je još ona bila u rukopisu, i njegov »Glas prvi«, proglas koji je bio odštampán potkraj 1859, u vezi s francusko-sardinskim ratom protiv Austrije. Sovjetski povjesničar V. I. Frejdzon donio je u ruskom prijevodu⁵⁰ dva izvanredno važna i podacima bogata teksta iz Kvaternikova pera, koji se čuvaju u »Arhivu vnešnje politiki Rossii«. To su: naprijed spomenuta autobiografija, koju je Kvaternik napisao 1858. nakon svog dolaska u Petrograd, i njegova spomenica od 26. III 1859. ruskom poslaniku V. I. Balabinu u Beču s prijedlozima o mogućnostima rusko-hrvatske trgovinske razmjene (145—150). Najzad sam i ja izdao kritički priređen tekst Kvaternikova pisma Ed. Halperu od 6. i 7. VIII 1871,⁵¹ koji su Šimrak i Cesarec nepotpuno prenijeli. Ta su izdanja popraćena uvodima koji sadrže daljnje nove podatke. Od njih zavređuju posebnu pažnju prvi, koji je zapravo opširna rasprava o odnosima između Kvaternika i Tommasea 1859—60 (3—44), i treći, koji razmatra krizu u Stranci prava uoči Rakovice, produbljujući i dopunjavajući naprijed spomenuti Cesarčev prilog o toj krizi. Samo potpunosti radi treba ovdje dodati članak Vinka Cčića pod naslovom: Eugen Kvaternik je djelovao prema direktivama Prve Internacionalne.⁵² Na apsurdnost ove nekritički preuzete denuncijacije, koju je isti autor ponovio u dva daljnja priloga, osvrnuo sam se 1964. u Historijskom zborniku.⁵³ Osim to-

⁴⁶ HZ XIV, 1961, 217—223.

⁴⁷ Antony P. Campanella, Lettere inedite della conspirazione Kvaternik — Garibaldi nel 1864, *Il Risorgimento* XIII, 119—127.

⁴⁸ H. Batowski, Rewolucyjna współpraca Słowian zachodnich i południowych w okresie powstania styczniowego. Zbornik »Ż polskich studiów slawistycznych«, Warszawa 1963, Ser. 2. Usp. prikaz Lj. Kuntić u HZ XVII, 1964, 506/7.

⁴⁹ Bogdan Raditsa, Risorgimento and the Croatian Question: Tommaseo and Kvaternik, *Journal of Croatian Studies* V—VI, New York 1964—65, 3—144.

⁵⁰ V. I. Frejdzon, O žizni i dejatel'nosti Evgenija Kvaternika, Zbornik »Slavjanskoe vozroždenie«, Moskva 1966, 139—150.

⁵¹ J. Šidak, Dva priloga hrvatskoj povijesti 1868—71, HZ XIX—XX, 1966—67, 360—368.

⁵² Zagrebačka panorama II, 1962, br. 4, 17—19.

⁵³ J. Šidak, Eugen Kvaternik i Prva Internacionala, HZ XVII, 504—506.

ga sam u raspravi: »Značenje Rakovice u austrijskoj politici 1871.«⁵⁴ opširno obrazložio i dokazima potkrijepio svoju stariju tvrdnju da se posljednji pokušaj federacije Monarhije nije slomio na Kvaternikovu pokušaju ustanka. »Postojeće prilike«, zaključio sam, »sa svojim odnosom snaga, tako povoljnim po Njemačku i Nijemce uopće, morale su nužno dovesti do toga rezultata. Iza Čeha nije stajala ni jedna vanjska sila, a u Austriji su mogli naći potpore samo u njemačkim konzervativno-klerikalnim krugovima koji su se protivili centralističkoj politici njemačke liberalne buržoazije. Na taj nejednaki odnos snaga nije trebalo da ustanak u Rakovici ma čime djeluje. Ali je neuspjeh češke nagodbe nesumnjivo utjecao na daljnu politiku narodne stranke u Hrvatskoj. Pošto su nade u federalizaciju Monarhije propale, ona se pomirila s dualističkim sistemom i zadovoljila na kraju samo skromnom revizijom hrvatsko-ugarske nagodbe« (43).⁵⁵

U sredini šezdesetih godina pojavila su se vani tri temeljna rada o Kvaterniku, izrađena velikim dijelom na novoj izvornoj građi i dobrom poznavanju dotadašnje literature. Spomenuti već sovjetski historičar V. I. Frejdzon, koji s uspjehom proučava hrvatsku povijest u drugoj polovici XIX stoljeća, objelodanio je 1965. raspravu: »Stranici istorii nacionalno-osvoboditeljnogo dviženija v Horvatii«, s podnaslovom: »Dejatelnost' Evgenija Kvaternika v 1858—1867 gg.«⁵⁶ Frejdzon, dakako, nije mogao izbjeći jedan od osnovnih nedostataka svih dotadašnjih radova o Kvaterniku, osim onih iz pera Ljerke Kuntić, tj. da se Kvaternikovim dnevnikom, kao glavnim izvorom, služi u nepouzdanom izdanju Ch. Šegvića. Uza sve to dao je u pojednostima pažljivo izrađen prikaz i nije se sustezao da u različitim pitanjima izrekne vlastiti sud. U skladu s ocjenom A. Cesarca on je jasno odredio Kvaternikovo socijalno stajalište konstatacijom da Kvaternik »nije zastupao interese mase seljaštva«. »Njegovi socijalno-ekonomski projekti«, kaže on, »— likvidacija ostataka feudalnih obaveza seljaka uz naknadu — nisu prelazili okvir liberalizma« (41). Iako nacionalnu koncepciju pravaša ocjenjuje u cjelini kao »šovinističku teoriju«, koja treba da osigura hegemoniju Hrvata među Južnim Slavenima, on ispravno tvrdi da »odlučno značenje za djelatnost pravaša i osobito Kvaternika u 60-im i na početku 70-ih godina nije imala velikohrvatska teorija nego nacionalno-revolucionarna propaganda, borba za nacionalni suverenitet hrvatskog naroda« (43). On je, nadalje, prvi dobro uočio da je Kvaternika »misao o ustanku u Vojnoj Granici obuzimala već u 50-im godinama« (45) i na podlozi njegovih, dotada nepoznatih, pisama slavistu Pogodinu mogao je sa sigurnošću ustvrditi da je Kvaternik već 1858. osuđivao pravoslavnu usmjerenost ruske vanjske politike i službenih krugova uopće, te da je već veoma brzo računao s mogućnošću odlaska na Zapad, iako ga je na to u prvom redu potaknuo razvoj međunarodnih odnosa (47). Frejdzon, doduše, nije obratio dovoljnu pažnju priznanju zajedničkih interesa s Austrijom u Kvaternikovu nacrtu ustava 1861, ali je ipak zapazio da se u njemu »carstvo održavalo kao jedinstveni ekonomski organizam«

⁵⁴ Historijski pregled VIII, 1961, 26—43.

⁵⁵ »Lične dodire Eugena Kvaternika s Mihovilom Pavlinovićem« ponovo je 1962, na temelju Kvaternikovih pisama, prikazao Marin Pavlinović u Historijskom pregledu IX, 272—278.

⁵⁶ Zbornik »Avstro-Vengrija i slavjano-germanskie otnošenija«, Moskva 1965, 36—73.

(57). Priznanje Habsburgovaca u tom nacrtu ocijenio je, doduše, kao »idejnu slabost«, ali je ovoj pridao samo drugorazredno značenje u Kvaternikovo revolucionarnoj djelatnosti (58). Ta je tvrdnja svakako točna, ali se njome ne iscrpljuje pitanje Kvaternikova odnosa prema monarhijskom obliku vladavine uopće. Osim nesumnjiva kulta Napoleonida trebalo bi pri tom uzeti u obzir i Kvaternikove ponude hrvatske krunice — ma kako one bile nerealne.

Od malobrojnih podataka koje bi trebalo ispraviti najvažniji se odnosi na tobožnju pojavu »socijalističko-demokratskih elemenata«, s kojima bi Kvaternik pokušao dići ustanak (73). Unatoč Cesarčevu radu o našim »komunarima« jedva se može s nekom sigurnošću govoriti o »socijalističko-demokratskim elementima« među mladim pravašima, a izvan svake je sumnje da potonji nisu imali nikakve veze s rakovičkim ustankom.

U svojoj drugoj raspravi o »Društveno-političkoj poziciji E. Kvaternika«⁸⁷ Frejdzon je obuhvatio čitavo razdoblje Kvaternikove političke djelatnosti, ali je sada više pažnje obratio njegovim socijalnim i ekonomskim shvaćanjima, te njegovoj nacionalnoj ideologiji, koja je pitanja u prvoj raspravi samo dodirnuo. Na temelju Kvaternikova spisa »Hrvatski glavničar« i s osloncem u rezultatima Cesarčevih razmatranja on je mogao dati zacijelo konačan oblik spoznaji o Kvaterniku kao »ideologu građanske klase uopće«, iako je bio najbliži malim vlasnicima i proizvođačima u gradu i na selu, ali je dobro zapazio i to da je Kvaternik »istupao proti isključivo agrarnoj usmjerenosti ekonomike« (89) i da u svojoj kritici nije pogadao kapitalizam nego onu građansku političku ekonomiju koja još »nije prešla na uljepšavanje kapitalizma« (92). Ni u kritici feudalnih ostataka Kvaternik »nije postavljao zahtjeve za radikalnom promjenom socijalnih odnosa nego je samo dokazivao prednost buržoaske privrede« (92). Ukratko — »intenziviranje gospodarstva, učvršćenje seoske buržoazije bilo je, po Kvaternikovu mišljenju, glavna karika u podizanju hrvatske ekonomike. On je sanjao o suradnji svih klasa u razvoju nacionalne ekonomike« (91). U genezi Kvaternikove nacionalne ideologije Frejdzon je na prvo mjesto s pravom stavio obračun s iskustvom god. 1848. i zatim, uspoređujući pravaštvo s mazzinijanstvom, za što je imao mnogo razloga, opravdano istaknuo primarno značenje prirodnog prava, tj. nacionalnog principa, u odnosu prema historijskopravnoj argumentaciji. Uza sve to je, upozoravajući na različita protuslovlja, s jednakim pravom osudio tendenciju da se Kvaternikovo svehrvatstvo ili pankroatizam bilo kako opravda. Međutim, svodenje takve ideologije na isključivo materijalni interes sitne buržoazije previda svu složenost tog problema, u kojem je etnička nejedinstvenost hrvatskih zemalja i opasnost koja odatle proizlazi za budućnost hrvatsva uvijek igrala presudnu ulogu.

Frejdzon je rezultat spomenutih rasprava 1970. unio u svoju knjigu: »Borba horvatskoga naroda za nacionalniju svobodu«, u kojoj je prikaz pravaškoga »nacionalnog radikalizma«, kako ga on naziva, produžio do Kvaternikove tragične smrti. Ponegdje je svojim prijašnjim zaključcima dao nešto zaoštreniji oblik. Tako, na primjer, tvrdi da je »u ideologiji Kvaternika bilo jakih elemenata klerikalizma« (197), a da je u njegovu

⁸⁷ V. I. Frejdzon, Obščestvenno-političeskaja pozicija Evgenija Kvaternika, Učene zapiski Instituta slavjanovedenija XXX, 1966, 86—113.

priklonu Austriji 1860. bio posrijedi samo »manevar« (242). S obzirom na Rakovicu ne smatra još uvijek riješenim pitanje Starčevićeva sudjelovanja u pripremanju ustanka (359) niti isključuje mogućnost, koja počiva na Čuićevu iskazu, da se u tim pripremanjima upotrijebila i neka jugoslavenska propaganda. Međutim, odlučno je odbio proizvoljne pretpostavke o nekoj djelatnosti ruskih ili stranih agenata u postanku Rakovice (364) i o bilo kakvoj vezi Kvaternika s Internacionalom (366).⁵⁸

U isto vrijeme kada je Frejdzon objelodanio svoju prvu raspravu o Kvaterniku izašao je u Pragu opširniji prvenac mladoga češkog historičara Miroslava Šestáka pod naslovom: »Revoluční spolupráce E. Kvaternika s J. V. Fričem v letech 1863—1864«. ⁵⁹ U široko zasnovanu okviru tzv. »urote narodá« protiv Austrije Šesták je s dobrim poznavanjem literature i s pomoću Kvaternikovih pisama u Fričovoj ostavštini izložio Kvaternikovu tadašnju djelatnost, ukoliko je ona bila povezana s revolucionarnom akcijom češkog emigranta koji je Kvaternika spojio s poljskom ustaničkom vladom i preko nje s mađarskom emigracijom. Prvi put je u češkoj literaturi o Friču upozorio i na tragove Kvaternikova utjecaja na Friča. Osim nekih manjih nedostataka u tom radu — na koje se Lj. Kuntić osvrnula u svojoj ocjeni⁶⁰ — treba požaliti što nije obratio pažnju na Kvaternikov odnos prema češkoj štampi i prema srpskom pitanju, o čemu Kvaternikova pisma Friču sadrže mnogo zanimljivih podataka.^{60a} Ti su problemi ionako bili najtežnje međusobno povezani, pa je Kvaternik, s određenim uspjehom, nastojao da i kod Čeha, kao što je uradio na Zapadu s obzirom na mađarsko pitanje, osamostali hrvatsko pitanje odvajajući ga od srpskoga. Kvaternikovo stajalište prema planu podunavske konfederacije odnosno federacije s Ugarskom nije, doduše, ni tu potpuno objašnjeno, ostavljajući čitaoca u nedoumici, za čim je Kvaternik u suradnji s mađarskom emigracijom zapravo išao. Najzad, Šestákov prikaz žive djelatnosti među emigracijom u srpnju 1864. ne podudara se s njegovim zaključkom da već s danom 18. lipnja, kada su se Kvaternik i Frič posljednji put u životu sreli, »završava u biti burno razdoblje« njihovih zajedničkih planova (57). Odlučan prekid obilježilo je tek Fričovo pismo od 14. kolovoza.

Osim u raspravama Frejdzona i Šestáka, koje su unijele prilično novoga u neposredno istraživanje Kvaternikove ličnosti i djelatnosti, ta je problematika dobila odgovarajuće mjesto i u vezi s nekim drugim temama, u središtu kojih se Kvaternikova ličnost ne nalazi. Talijanski historičar Angelo Tamborra bio je primoran da u svojoj knjizi: »Imbro I. Tkalac e l'Italia« (Roma 1966, 78—98) posveti dosta prostora Kvaterniku, koji je u Tkalcu, nakon njegove emigracije u Italiju 1863, naišao na opasnog

⁵⁸ Usp. o knjizi Frejdzona moju ocjenu u Časopisu za suvremenu povijest III, 1971, br. 1, 232—237.

⁵⁹ Rozpravy Československé akademie věd, roč. 15, sešit 1, str. 75.

⁶⁰ HZ XVIII, 1965, 324—332.

^{60a} Taj je nedostatak svoje prve rasprave *M. Šesták velikim dijelom nadoknadio u svom najnovijem radu: »Revoluční varianta řešení chorvatské a české otázky v politickém programu a vzájemné spolupráci E. Kvaternika a J. V. Friče v 60. letech 19. století«, Sborník historický 19, Praha 1972, 187—219. U tom je radu prvi put upotrijebio i neobjavljena pisma koja je Kvaternik slao Friču nakon neuspjeha zajedničke akcije 1864, sve do potkraj 1866. kada je među njima zauvijek prekinuta svaka veza.*

takmaca u svojoj oslobodilačkoj djelatnosti. Tu su dvojicu Hrvata odvažali i osobno neprijateljstvo i duboke opreke u nacionalno-političkim shvaćanjima. Tamborra je očigledno naklonjeniji Tkalcu, što je, uz neke korisne napomene, konstatirala i Lj. Kuntić u svojoj ocjeni.⁶¹

Politička djelatnost Kvaternikova morala je, dakako, naći svoje mjesto i u cjelovitu prikazu hrvatske povijesti u njegovo doba, koji sam 1968. izradio za knjigu: »Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914«.

Stogodišnjica Kvaternikove pogibije svratila je na sebe pojačanu pažnju i dala poticaj za daljnje priloge o njemu. Lj. Kuntić je priredila izbor iz »Političkih spisa« E. Kvaternika (izd. Znanje), prvo izdanje te vrste. Kao svaki izbor, tako i taj ne može izbjeći različitim ocjenama. Kako se može zaključiti prema njezinu pogovoru, Kuntićeva je, čini se, svjesna da u konačan izbor nisu ušli neki tekstovi koji su za Kvaternika i njegovo poznavanje neusporedivo važniji od njegovih, često zamornih, historijskih razmatranja kojima bi bio — pogotovu danas — u interesu čitaoca prijeko potreban veoma temeljit komentar. Kuntićeva je svoj izbor popratila i opširnijim uvodom u kojem je nastojala prikazati u cjelini »Kvaternika i njegovo doba« (7—64), uzevši u obzir i noviju građu kojom danas raspolazemo. Neki sažetak tog uvoda čine i njezini članci u *Hrvatskom tjedniku* od br. 27. dalje.

Dodamo li ovom pregledu članak Benedikte Zelić-Bučan o Kvaternikovu dopisivanju s Pavlinovićem, koji u nizu pitanja potiče na diskusiju,⁶² zatim dobro koncipirani prikaz E. Kvaternika od Mirjane Gross u *Hrvatskom sveučilištu* (br. 20—23) i, najzad, moje kritičko izdanje Kvaternikovih pisama Friču, koje izlazi u *Arhivskom vjesniku* XV, možemo ovaj pregled zaključiti konstatacijom da je malo koja ličnost iz naše novije prošlosti nailazila i još uvijek nailazi na takav interes historičara i drugih pisaca — jednako po svom mučeničkom životu kao i po svom izuzetno obilnom publicističkom radu.

ZUSAMMENFASSUNG

Im breiteren Rahmen des Terminus Historiographie, der auch wertvolle Beiträge bekannter Schriftsteller (M. Nehajev und A. Cesarec) umfasst, wird in diesem Referate die Literatur über das stürmische Leben und emsige Tätigkeit des nationalen Revolutionärs Eugen Kvaterniks in zeitlicher Reihenfolge seit 1880 kritisch behandelt. Der Verfasser hebt dabei die wichtigsten Probleme für die Beurteilung der Persönlichkeit Kvaterniks hervor und steuert manche Hinweise zu ihrer Lösung bei.

⁶¹ HZ, XIX—XX, 1966—67, 429—446.

⁶² »Marulić«, 1971, br. 3, 13—27. — To se, ne uzimajući u obzir neke manje pogreške, odnosi u prvom redu na čitav »ekskurs« o Srbima u Hrvatskoj (16—17^a) i napose na neispravnu ocjenu odluka Hrvatskog sabora 1861. i 1867. o priznanju Srba, koje autor ocjenjuje kao »sofizam« i »pitijsku definiciju«. Iznenaduje, nadalje, olako nabačena tvrdnja da je Rakovica posljedica ili »bolesnog stanja mističnog fanauizma« Kvaternikova ili intriga, ali »ne samo, a možda i uopće ne« austrijskih, iako se, tobože, »austrijska centralistička struja« »znala obilato okoristiti« njome« (18).